

ЂОРЂЕ БУБАЛО
(Филозофски факултет, Београд)

ДА ЛИ СУ КРАЉ СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ И ЊЕГОВ СИН РАДОСЛАВ БИЛИ САВЛАДАРИ?*

У раду се подвргава критици тврдња, углавном прихваћена у српској историографији, да су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари од 1220. године. Анализирани су сви извори, чијим се тумачењем доказивао савладарски статус Радослава, релативизирана је њихова вредност и показано је да ниједан од њих не пружа недвосмислену потврду о савладарству краља Стефана Првовенчаног и Радослава.

Кључне речи: савладарство, краљ Стефан Првовенчани, краљ Радослав, манастир Жича, Дукља

Прошло је тачно 20 година откако је објављена расправа *О савладарству краља Стефана Радослава*,² којом су обједињене и оснажене аргументима до тада опрезно исказиване претпоставке или узгредно изношене тврдње,³ о са-

* Чланак садржи део резултата насталих на пројекту бр. 147024 — *Српска држава и друштво у изворима средњег века* — који подржава Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Овај рад представља знатно проширен текст саопштења прочитаног на научном симпозијуму „Српско-бугарска узајамност у византијском свету XIII века“ под насловом *Да ли је постојала установа савладарства у Србији XIII века?* Пошто се у току истраживања речене теме показало да проблем савладарства краља Стефана Првовенчаног и Радослава укључује многа спорна и нерешена питања, аутор је био одустао од најављеног ширег приказа прилика у XIII веку и ограничио се на онај случај који својом сложености захтева засебну обраду. Стога је било прикладније да завршна, писана верзија, у складу с измењеним садржајем, добије нов, одговарајући наслов.

² *Д. Синдик*, О савладарству краља Стефана Радослава, ИЧ 35 (1988) 23–29 (=Синдик, О савладарству).

³ *М. Ђковић*, Установа „младог краља“ у средњовековној Србији, ИГ 3–4 (1957) 62–64 (=Ђковић, Установа „младог краља“); *Д. Синдик*, Једна или две жичке повеље?, ИЧ 14–15 (1963–1965) 312, нап. 18 (=Синдик, Једна или две жичке повеље); Историја Црне Горе II/1, 11, нап. 12 (*С. Ђурковић*); Историја српског народа 1, Београд 1981, 307 (*Б. Ферјанчић*); *М. Благојевић*, Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша, ЗРВИ 21 (1982) 184. Заправо, још 1981. *С. Мандић*, Заручни прстен Стефана Дуке, Чрте и резе. Фрагменти старог именика,

владарском односу краља Стефана Првовенчаног и његовог сина Радослава. Предложена решења о савладарству Стефана и Радослава своде се у најкраћем на следеће: најраније 1220. године, због слабог здравља Стефана Првовенчаног и брака Радослава с епирском принцезом, овај други крунисан је за краља и постављен за очевог савладара по византијском узору. Аргументи којима је ово гледиште подржано деловали су и делују, без сумње, убедљиво будући да је савладарство краља Радослава, након појаве Синдиковог чланка, углавном прихваћено у научним круговима као готова чињеница. Уз то су темељи на којима почива уверење о Радослављевом статусу пре самосталне владавине учвршћени, како се сматра, новим недвосмисленим доказима.⁴

Откуда онда потреба да се ово питање поново отвори? Два су основна разлога за то. Први проистиче из појаве да се појам савладарства и термин савладар користе у научној литератури врло слободно и индивидуализовано. Не постоји општа сагласност око њиховог прецизног значења. Онде где један аутор препознаје савладарство, други га изричито одриче. Други разлог оправдан је уверењем да анализа, вредновање и тумачење изворних података којима се доказује савладарство показују доста мањкавости. Поред тога, нису искоришћени сви извори који о овом питању пружају посредне или непосредне вести.

Појам савладарства

Терминолошка непрецизност која прати употребу речи савладар наглашена је чињеницом да се ради о техничком термину, који не потиче из времена чијем разумевању треба да допринесе. Ако пођемо од начина творбе ове именице, а он би требало да носи у себи основне елементе значења, видећемо да је именици *владар* додат префикс *са-* (*су-*), који се, према Правопису срп-

Београд 1981, 124–153 (=Мандић, Заручни прстен), заступао је гледиште да су Стефан и Радослав били савладари. Он је дошао до закључака веома сличних Синдиковим, али уз произвољну аргументацију и тумачења, који његовом труду нису прибавили одговарајуће уважавање у научним круговима. То се види и из чињенице да се доцније аутори редовно позивају на Синдиков чланак када прихватају тврдњу о Радослављевом савладарству.

⁴ Г. Бабић, Владислав на ктиторском портрету у наосу Милешеве, Милешева у историји српског народа, Београд 1987, 13–14 (=Бабић, Владислав), према јавном предавању Д. Синдика о истој теми одржаном 1985; Б. Ферјанчић, Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261), ЗРВИ 27–28 (1989) 124–130 (=Ферјанчић, Србија и византијски свет); В. Ђурић, Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешеви, Зограф 22 (1992) 18–19 (=Ђурић, Српска династија); Ђ. Трифуновић, Натписи уз портрете Немањића у манастиру Милешеви, Књижевност и језик 39, 2–4 (1992) 93; Д. Војводић, Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати, Зидно сликарство манастира Дечана, Београд 1995, 266 (=Војводић, Портрети); С. Марјановић-Душанић, Владарска идеологија Немањића, Београд 1997, 47–50, 110 (=Марјановић-Душанић, Владарска идеологија); Б. Тодић, Репрезентативни портрети светог Саве у средњовековном сликарству, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 229; Б. Цвейковић, Студенички ексонартекс и краљ Радослав: прилог датовању, ЗРВИ 37 (1998) 84; Р. Михаљчић, Владарске титуле обласних господара, Сабрана дела књ. 6, Београд 2001, 22 (=Михаљчић, Владарске титуле).

ског језика, употребљава „за творбу речи које значе заједницу, истовременост или истоврсност с основном речју“.⁵ Ако је, по дефиницији, владар лице које врши власт у одређеној заједници или на одређеној територији, онда је савладар лице које има удела у тој власти, које врши власт заједно с владарем, односно које има исте атрибуте као и владар.

У многим средњовековним друштвима владарски синови добијали су владарске знаке и прерогативе као формалну потврду права престолонаслеђа. Међутим, само престолонаслеђе није суштински елеменат који одређује садржину термина савладар. Према томе, иако су савладари у највећем броју случајева били престолонаследници, они се не могу називати савладарима због права на наслеђе престола, већ због владарских атрибута којима је то право формално утврђено. За суштинску страну овог проблема неважно је да ли је савладарски положај био ограничен само на спољашње знаке и церемонијалну улогу или је подразумевао и удео у власти и одговорности. Због тога мислим да је неоправдано изједначавати престолонаследника и савладара, а то се чини чак и ако нема доказа о додељивању владарских знакова наследнику престола. Другим речима, наследник престола не мора нужно стећи неки од владарских атрибута, исто као што има савладара који нису стекли право престолонаслеђа. Не постоји јасно утврђено и општеприхваћено мерило којим би се нечији положај недвосмислено одређивао као савладарски. Да ли ће неко бити сматран за савладара или не зависи од угла посматрања научника, тј. начела и мерила која је прихватио као основна.

Још један недостатак истраживања савладарства у Србији лежи у појави да се за одређивање самог појма неретко полази од правила и обичаја поштованих у државама (династијама) које су могле извршити утицај на српску владарску праксу. А то су, без двоумљења, Угарска и Византија. И тим путем се поново долази до поистовећивања престолонаслеђа и савладарства. Али у Радослављевом случају мора се водити рачуна о конкретним приликама у ове две државе у време када је Стефан седео на српском престолу. Ово утолико пре јер се Радослављев положај тумачи византијским узорима.

Савладар (заправо, прикладнији је назив сацар) у Византији јесте унапред одређени наследник престола, који носи царску титулу, по спољашњим обележјима незнатно се разликује од цара-владара, али нема никаквог удела у власти.⁶ У деценијама које су претходиле Стефановом доласку на власт савладарство је изгубило готово сваки значај у Византији. Анђели нису поста-

⁵ Правопис српскога језика, прир. М. Пешикан — Ј. Јерковић — М. Пижурица, Нови Сад — Београд 2002, 473, s. v. Уп. и И. Клајн, Творба речи у савременом српском језику. Први део. Слагање и префиксација, Београд 2002, 191, где за префиксе *су-* и *са-* стоји да се „спајају с именицама у значењу напоредности, удруживања, заједничког својства“.

⁶ Г. Остригорски, Сацаровање у средњовековној Византији, Из византијске историје, историографије и просопографије, Сабрана дела књ. 3, Београд 1970, 180–191. Неколико примера заједничких ликовних представа савладара у Византији, уз указивање на разлике у одећи и инсигнијама, даје *Војводић*, Портрети, 266–267, нап. 12. У доба Палеолога, савладари стичу извесна права која у ранијим столећима нису имали [*Б. Ферјанчић*, Савладарство у доба Палеолога, ЗРВИ 24–25 (1986) 307–384].

вљали савладаре (изузимајући краткотрајну владавину Исака II и Алексија IV 1203/1204, под патронатом крсташа), а за њиховим примером повели су се и Ласкариси у Nikeји. Према томе, тешко да је Стефан могао наћи непосредне узорце у владарској пракси Византије, још мање удаљене Nikeје.⁷ У Угарској пак, у којој се сукобљавало више начела наслеђивања, уведен је положај савладара да би се, управо као у Византији, увео ред у наслеђе престола. Међутим, за разлику од церемонијалне улоге византијског сацара, угарски млади краљеви, како је гласила одговарајућа титула, имали су готово све атрибуте самосталне власти — део државне територије с јасно дефинисаним границама, двор, управни апарат, војску, законодавство, ковање новца. Била је то права држава у држави, па није редак случај да су краљ и млади краљ међусобно ратовали. Први од угарских краљева који је за свог живота крунисао сина и одредио га за престолонаследника био је Коломан. Од времена краља Гезе II, који је 1152. именовано сина Стефана (будућег краља Стефана III) за савладара, овај обичај се усталио. На исти начин краљ Бела III обезбедио је престо своме сину Емерику 1182.⁸ Дакле, установа младог краља била је већ учвршћена у угарском систему власти када је Стефан ступио на престо, али према ономе што се зна о положају и овлашћењима Радослава за време владавине његова оца тешко да се могу наћи паралеле с угарским младим краљевима. Чак и ако прихватимо као извесно да је Радослав као наследник престола добио на управу Дукљу (о чему ће у даљем тексту бити више речи). Најзад, треба подсетити да је установа младог краља наметнута српској владарској кући и заживела у битно измењеном виду тек за владавине краља Уроша (после 1268).⁹

Жичке повеље

У аргументацији о савладарству краља Радослава на прво место се стављају интитулације жичких повеља. На северном и јужном зиду портика куле-звоника Спасове цркве у манастиру Жичи сачуване су у форми фреско-натписа две повеље краља Стефана Првовенчаног и његовог сина Радослава.¹⁰ Будући да повеља на јужном зиду допуњује и делимично мења поје-

⁷ *Осџрогорски*, нав. дело, 182, 190.

⁸ *Ivković*, *Ustanova „mladog kralja“*, 71–72; *П. Рокаи — З. Ђере — Т. Пал — А. Касаи*, *Историја Мађара*, Београд 2002, 47, 53, 58.

⁹ *Ivković*, *Ustanova „mladog kralja“*, 60–61; *Михаљчић*, *Владарске титуле*, 26–42.

¹⁰ Од многобројних издања повеља издвајам: *А. Соловјев*, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, 17–23; *Е. Фекејте*, *Учешће св. Саве или његових сарадника у изради жичке повеље*, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 2 (1959) 76–87; *Стефан Првовенчани*, *Сабрана дела*, изд. *Ј. Јухас-Георгиевска — Т. Јовановић*, Београд 1999, 110–123 (= *Стефан Првовенчани*, *Сабрана дела*). На северном и јужном зиду портика налазе се остаци још два натписа. Да ли су ови натписи остаци треће жичке повеље или само допуне новеларног типа прве и друге требало би да покаже пажљива анализа ишчитаног текста [*Г. Субојић*, *Трећа жичка повеља*, *Зограф* 31, *Споменица Ивана М. Ђорђевића* (2006–2007) 51–58]. Искрпне прегледе издања и литературе о жичким повељама пружају *Б. Мелцер — А. Павловић — С. Аћимовић*, *Манастир Жича*. Библиографија, Краљево 1998, 13–19; *Субојић*, нав. дело, 53–54, нап. 13, 14.

дине одредбе оне на северном, обе повеље чине нераздвојну дипломатичку и садржинску целину. Јасно је из садржине да су обе повеље издате у вези са организовањем новоустановљене архиепископије, те се њихов настанак може без колебања везати за 1220. или коју годину доцније. Када је обнављан живопис Жиче почетком 14. века, и повеље су поново исписане.

Интитулација повеље на северном зиду, оне за коју се сматра да је прва издата,¹¹ гласи: *Стефан њо Божије милости венчани први краљ в'се српскије земље, Диоклијије и Травуније и Далмације и Захлије и с превазљубљеним ми сином Радославом, њо Божијем милости намесником ми*. Дакле, повељу издаје краљ Стефан Првовенчани заједно са сином Радославом, којег истиче као свога наследника.¹² Нема никаквог наговештаја да је оваква Стефанова одлука била праћена било каквим формалним чином, титулом или инсигнијом. Радослав је, једноставно, као прворођени син, по устаљеном обичају породичног наслеђивања одређен за наследника престола. Такав његов положај овде је истакнут и чињеницом да се уз оца нашао у улози ауктора повеље.

Интитулација повеље на јужном зиду стилизована је тако да је више простора дато Радославу: *Аз, милостију Божијеју венчани краљ Стефан и с превазљубљеним сином својим Радославом првенцем, јегоже и благословисмо бити јему краљу в'се сије државе*. Истицање првородства овде зацело служи да истакне Радослављево право на наслеђе престола и оправда очеву одлуку. Нисам склон да у разлици између интитулација прве и друге жичке повеље видим одраз неке битне промене у Радослављевом положају нити да формулацију ... *кога и благословисмо да буде краљ чинаве ове државе...* тумачим као проглашавање (или крунисање) за краља и савладара по византијском моделу.¹³ Пре бих рекао да је Радослављев статус престолонаследника, који је у првој повељи једноставно истакнут термином *намесник*, овде само другачије исказан. Изгледа ми такође да формулација упућује на будуће време — дат је благослов, одобрење да Радослав преузме престо и краљевску круну онда када његов отац умре или се повуче с власти.

Ако се и може говорити о промени која је изнудила другачију интитулацију друге повеље, онда се она односи на могући свечани чин проглашења наследника, сакралну потврду Стефанове одлуке о наслеђу престола. Ни о каквом крунисању, нити о тадашњој титули Радослава нема помена. Свечани благослов је могао наступити и као последица склапања брака Радослава с Аном, кћери епирског владара Теодора Анђела. Овај чин се с добрим разлозима датира у крај 1219. или почетак 1220. године.¹⁴ Мислим да нећу погре-

¹¹ Синдик, Једна или две жичке повеље, 312–315.

¹² За термин *намесник* у значењу наследник видети Лексикон српског средњег века, изд. С. Ђирковић — Р. Михаљчић, Београд 1999, s. v. Намесник (Р. Михаљчић). У употреби је био и придев *намесни* са значењем наследни.

¹³ Такво тумачење представља једну од основа аргументације у прилог савладарству Радослава (Синдик, О савладарству, 26; Ферјанчић, Србија и византијски свет, 124–125; Марјановић-Душанић, Владарска идеологија, 48–50).

¹⁴ С. Кисас, О времену склапања брака Стефана Радослава са Аном Комнином, ЗРВИ 18 (1978) 131–139.

шити ако претпоставим да је Теодор, по устаљеном обичају византијске дипломатије, дао пристанак на удају своје кћери за сина „варварског“ краља тек пошто се друга страна обавезала да ће „византијски“ зет наследити престо у својој земљи.¹⁵ Формални израз преузете обавезе представљало би свечано проглашење (благослов) Радослава за наследника.

„Сайресѿолник оѿачасѿва свога“

Институлације жичких повеља обично се допуњују одељцима из Доментијановог Житија св. Саве и Теодосијевог Житија св. Саве.¹⁶ Из Доментијана се, као још један кључни доказ, наводи опис смене на српском престолу у предсмртном часу Стефановом. Због важности за даљу расправу навешћу га у целини: *О благословенију краљем кир Сѿефаном сина си Радослава на краљевсѿво. Преселиѿи же се хоѿи к небесним благоверни краљ кир Сѿефан и Божјијем извољенијем и хоѿиенијем ѿреосвешѿенаго (sc. Саве) благослови сѿарејшаго сина Радослава јако биѿи јему намесѿнику ѿо њем и ѿаки ѿого благослови ѿреосвешѿени и венча јего на краљевсѿво, јако биѿи јему сайресѿолнику оѿачасѿва својего и зваѿи се јему венчаному краљу Радославу.*¹⁷

Теодосијево житије укључено је у аргументацију о савладарству краља Радослава јер аутор казује да је Стефан чак три пута тешко оболео у последњим годинама владавине. Трећа болест је и довела до смрти и смене на престолу. На овом месту саопштићу Теодосијево виђење Радослављевог доласка на власт: *. . . ѿаки Сѿефан краљ болезнију ѿежчајшеју обеѿ бив, ѿлачевно же васѿисав к свейтому (sc. Сави), моље јего ѿриѿи и сѿодобѿи јего свейаго и анђелскаго и иноческаго образа. Јуже бо, рече, не к ѿому ва жиѿи сем зреѿи мене имаѿи. Свейтому же ѿдвигну се и скоро ка својему браѿу идуѿију, Сѿефан скореје жиѿија изаѿад, ка Госѿоду оѿиде, образу же иноческому никому же смеѿу сѿодобѿи јего, свейаго ождидајуѿије, и ни краљевсѿво же кому оѿи синов својих оѿѿављшу. Краљевсѿво не моје, реку, н' Божјије јесѿи и ѿруждашаго се о њем свейаго владики и браѿа мојего. И јако же ѿрвеје мене молиѿвама и благословенијем дасѿи је, и ниња јему же Богом насѿављајем ѿакожде да ѿодасѿи је. Стефан умире, Сава потом долази и оживљава брата само толико да га пред смрт замонаши. Тогда же и сѿарејшаго сина јего Радослава ва руку јего ѿривед, и краљевсѿво даѿи ѿому свейи велиѿи. Он (sc. Стефан)*

¹⁵ И приликом претходне смене на престолу изгледа да је орођавање с византијском царском породицом пресудно утицало на избор личности наследника. Нема, међутим, помена о томе да је Стефан Немања за своје владавине обзнанио и формално потврдио одлуку да престо остави средњем сину Стефану, зету византијског цара Алексија III Анђела. Према Немањиним животописцима, он је саопштио свој избор престолонаследника истог дана када му је и препустио власт. (*Свейи Сава*, Сабрана дела, изд. Т. Јовановић, Београд 1998, 155–163; *Сѿефан Првовенчани*, Сабрана дела, 50–51).

¹⁶ *Синдик*, О савладарству, 23–24, 26–27.

¹⁷ *Доменѿијан*, Житије светог Саве, изд. Љ. Лухас-Георгиевска — Т. Јовановић, Београд 2001, 276–277 (=Доменѿијан, Житије светог Саве).

же: *Аз властѣију скиѣтира, ти же молиѣвами благословеније! . . . По ѣрестѣвѣни же Стѣфана благочастѣиваго и ѣрваго краља, стѣареѣшаго сина јего Радослава свѣтии архиеѣиской ва великој цркви, ва рекомеј Жиѣици краљевстѣвом венчав, молиѣвами же и благословенијем ѣтого уѣтвердив, ѣредастѣ јему самодрѣжавно оѣачаскоје и србскоје скиѣтиро стѣројѣи.*¹⁸

Доментијановој синтагми *саѣрестѣолник оѣачастѣива свога* даје се посебна тежина као средњовековном еквиваленту термина *савладар* а тиме и као непосредној потврди Радослављевог савладарства. Теодосијеви подаци о Стефановом поболевању леже у основи претпоставке „о утицају таквог здравственог стања краља оца на преношење дела ако не и свих прерогатива краљевске власти на сина“.¹⁹ Међутим, пажљиво ишчитавање оних Доментијанових и Теодосијевих вести у којима има посредних или непосредних података о Радослављевом статусу, нарочито анализа значења и употребе речи *саѣрестѣолник* код ова два писца (превасходно Доментијана), снажно говоре против идеје о савладарству Радослава.

Придев *саѣрестѣолан* и именица *саѣрестѣолник* потичу из старословенског лексичког фонда. Створени су и кориштени по узору на грчко *synthronos*, чије се значење може одредити као *qui eodem in throno sedet; qui aequali in throno sedet; consors throni*.²⁰ У делима старословенског канона *саѣрестѣолан-саѣрестѣолник*, попут *synthronos* у грчким предлошцима, служили су за објашњење догме о светој Тројици. Нарочито се наглашава да Исус-син дели престо с Богом-оцем. Из старосрпских језичких споменика издвојио бих као пример аренгу употребљену у две повеље Бранковића манастиру Светог Павла: *... Сине (sc. Исусе) сабезначелни и саѣрестѣолни Оцу. Душе свѣтии, иже од Оца исходеј и на Сину ѣочивајеј си, јединочастѣне и саѣрестѣолне и саѣо-клањајем и славим Оцу и Сину...*²¹

Израз *саѣрестѣолник* Доментијан је засигурно преузео из богатог фонда црквене књижевности, ослањајући се на његово основно значење, али стављајући га у другачији контекст.²² Раније наведени пример употребе израза *саѣрестѣолник* за Радослава само је један од укупно 16, колико сам их успео пребројати у Житију св. Саве.²³ Исту именицу пронашао сам на пет места у Житију св. Симеона.²⁴ Именицу *саѣрестѣолник*, међутим, Доментијан је у ве-

¹⁸ Теодосије Хиландарац, Живот светог Саве, издање *Ђуре Даничића* приредио и предговор написао *Ђ. Трифуновић*, Београд 1973, 160–161, 164–166 (=Теодосије, Живот светог Саве).

¹⁹ *Сундик*, О савладарству, 27.

²⁰ *F. Grivec*, *Synthronos*, *Slovo*, *časopis Staroslavenskog instituta* 1 (1952) 6–19 (=Grivec, *Synthronos*).

²¹ *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, ed. *F. Miklošič*, Wien 1858, 277; *Љ. Стѣојановић*, Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др., Споменик СКА 3 (1890) 32–33.

²² Недавно се на употребу именице *саѣрестѣолник* у Доментијанову Житију св. Саве кратко осврнуо *М. Радујко*, „Престо светог Симеона“, *Зограф* 28 (2000–2001) 56, нап. 9; 61–62.

²³ *Доментијан*, Житије светог Саве, 162, 168, 172, 174, 182, 188, 196, 212, 248, 276, 414, 428.

²⁴ *Доментијан*, Житије светог Симеона и светог Саве, изд. *Ђ. Даничић*, Београд 1865, 68, 91, 93, 102, 111, 115 (=Доментијан, Житије светог Симеона).

ћини случајева употребљавао уз име Стефана Немањића, и то у две подједнако продуктивне синтагме — *сајресѿолник оѿачастѿва свога* и *сајресѿолник свейго Симеона*. Стефан је, рецимо, *богоизабрано семе, сајресѿолник оѿачастѿву свому* или *богољубиви, богочастѿиви сајресѿолник оѿачастѿву својему*.²⁵ На почетку приповести о Стрезу Доментијан вели: *Обреѿте се некѿто Стрез оѿ блгарскије стѿрани, ѿаче же ѿем всхрањен сајресѿолником свейго Симеона, великим жуѿаном кир Стефаном*.²⁶ Адреса на писму које је Сава упутио Стефану на повратку из Никеје треба да је гласила: *Благочастѿивому и хрисѿољубивому и самодржавному сајресѿолнику свейго Симеона и ѿревеликому жуѿану всех срѿских земљ и ѿморских*.²⁷ Обе синтагме налазе се и у Житију светог Симеона, обogaћене и варијантом *сајресѿолник и многољубиви син ѿреѿдобнаго* (sc. Симеона).²⁸

Одмах треба нагласити да се сви случајеви употребе израза *сајресѿолник свейго Симеона* односе на време након смрти Стефана Немање, па се не може говорити о томе да је Доментијан сматрао Немању и Стефана савладарима у реалном времену. Доментијан заправо истиче идеју о легитимитету власти Немањића и то на двојак начин. Право на престо и власт у Србији Немања је добио од Бога и то своје право завештао династији. Као родоначелник династије Немања представља извориште права на власт његовим потомцима. Као први предржалац српског престола, он је уједно стекао вечно право да на њему остане. У симболичкој равни сви Немањини потомци који су дошли на власт делили су престо с њим, били су његови савладари.²⁹

С друге стране, у основи употребе израза *сајресѿолник оѿачастѿва свога* лежи династичко начело права на власт, као подједнако значајно у владарској идеологији Немањића.³⁰ И Стефан и Радослав и Владислав представљени су у Доментијановом Житију светог Саве као *сајресѿолници оѿачастѿва свога*, чиме је подвучено трајно право династије на српски престо. У метафизичкој, безвременој равни, наследна власт Немањића изједначена је с престолом, па сваки владар који се на њега попне, према Доментијановом виђењу, дели исти престо са својим претходницима и будућим владарима из исте лозе.³¹ Дакле, када Доментијан говори о Радославу као о сапрестолни-

²⁵ Доментијан, Житије светог Саве, 162, 174.

²⁶ Исто, 172.

²⁷ Исто, 212.

²⁸ Доментијан, *Житије свейго Симеона*, 68.

²⁹ О овом аспекту владарске идеологије Немањића последњи је на широкој основи расправљао Радујко, „Престо светог Симеона“, Зограф 28 (2000–2001) 55–88.

³⁰ Уп. С. Марјановић-Душанић, Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века, Београд 1994, 24–26.

³¹ Мислим да је исто династичко начело недвосмислено изразио краљ Вукашин у повељи Дубровнику из 1370. У обраћању наследницима, на месту у повељи по правилу предвиђеном за санкцију, аутор вели: *И мољу и зайреѿшам јегоже изволи ждребѿ свейго духа ѿ краљевстѿву ми санасѿолнику биѿи и садржати скифѿри краљевстѿва ми...* [С. Ћирковић, Повеља краља Вукашина Дубровнику којом потврђује повеље ранијих српских владара, Стари српски архив 4 (2005) 163].

ку отачаства свога, он тиме не означава наводно савладарство у реалном времену, као ни у случајевима када на исти начин означава Стефана или Владислава.³² Другим речима, Радослав постаје сапрестолник отачаства свога онога тренутка када прима власт од оца и крунише се краљевском круном, ступајући у низ држалаца српског престола.

Овим примерима се не исцрпљује употреба именице *сајресѿолник* у Доментијановим житијима. И наредни примери показују да учени Светогорац доследно прибегава *сајресѿолнику* када жели да искаже положај својих јунака у метафизичкој, а не у реалној равни. За њега је архиепископ Сава *сајресѿолник* (или *санасѿолник* или *саобшѿник*) *ајосѿолскаго седанија*,³³ а папу назива сапрестолником светих апостола Петра и Павла.³⁴ Наследник првог српског архиепископа био је уједно и његов сапрестолник, седео је на престолу светог Саве. Архиепископ Арсеније био је *велики сајресѿолник ѿгого ѿреосвешѿенаго* (sc. Саве).³⁵

И Теодосије на неколико места користи именицу *сајресѿолник*, али са истом поруком и значењима као Доментијан.³⁶ Издвојићу само један особен пример. У развијеном опису доласка на престо Стефана Немањића, након обреда устоличења новог владара сви присутни, на позив сада већ бившег владара Немање, прилазе трпези да прославе свечани чин: *Пријемљетѿ же оѿац сајресѿолника сина, сајрѿезника имушѿе и свѿѿаго ејискоја*.³⁷ И овде, наравно, употреба израза сапрестолник не значи да су Немања и Стефан савладари, већ је на другачији начин исказана идеја, присутна у Доментијана посредством синтагме *сајресѿолник оѿачасѿва свога*.

Иако се израз *сајресѿолник оѿачасѿва свога* узима као доказ о савладарству, потпуно се занемарује чињеница да је податак о наводном савладарству смештен у време непосредно пред Стефанову смрт. Каква је уопште сврха успостављања савладарства у тренуцима када се старији владар растаје од живота? Заправо, Стефан је, према Доментијану, пред смрт одредио Радослава за наследника, а архиепископ Сава га је крунисао за новог краља.³⁸ Теодосије, штавише, сву иницијативу за избор новог владара ставља у руке Сави. До тренутка када је пао у постељу пред смрт, Стефан није никога означио за наследника, а ни тада није намеравао да то учини говорећи да одлука о новом краљу припада једино архиепископу Сави. И заиста, пошто је оживео Стефана и замонашио га, Сава је привео брату синовца Радослава и изрекао своју одлуку да он наследи престо. Према Теодосијевом виђењу, тек након Стефанове смрти Сава је крунисао Радослава.³⁹

³² Владислав је назван великим краљем и сапрестолником својега отачаства (*Доментијан, Житије светог Саве, 414*).

³³ *Доментијан, Житије светог Саве, 196, 226, 246.*

³⁴ Исто, 248. О овоме посебно расправља *Grivec, Synthronos, 12–17.*

³⁵ *Доментијан, Житије светог Саве, 428.*

³⁶ *Теодосије, Живот светог Саве, 39, 129, 181, 200, 203.*

³⁷ Исто, 39.

³⁸ *Доментијан, Житије светог Саве, 270–277.*

³⁹ *Теодосије, Живот светог Саве, 160–166.*

Најзад, један од разлога који су наводно определили Стефана да одреди себи савладара и заступника у власти нађен је у Теодосијевом приповедању о Стефановом слабом здрављу. Међутим, поузданији и догађајима ближи Доментијан зна само за једну, предсмртну болест, коју у редоследу излагања ставља након Савине угарске мисије. Теодосија од збивања о којима пише дели готово читав век. Према о многим догађајима говори са више појединости од свог претходника, управо у томе се крије један од разлога за опрез приликом коришћења његова дела за историјска истраживања. Према Теодосијевој релативној хронологији, треба да је Стефан први пут теже оболео у време када се Сава са архиепископским достојанством враћао из Никеје, а следећа два, узастопна пута, након Савине угарске мисије, као и код Доментијана.⁴⁰ Умножавање Стефанових болести Теодосије је могао употребити као једно од средстава за истицање идеалног лика главног јунака, очигледних најава његове светости. Јер у сва три случаја Стефанова болест само је повод, позадина на којој се гради прича о Савиним чудотворењима — он оздрављује тешког болесника, чак га, у последњем наврату, враћа из мртвих.

Према свему реченом излази да у делима Доментијана и Теодосија нема наговештаја о Радослављевом савладарству. Штавише, они не потврђују ни недвосмислен податак жичких повеља да је Стефан за живота одредио Радослава за наследника.

Dominus rex Radoslavus

Три одлуке которских већа, две из 1221. а једна из 1227, датиране су и владавином краља Радослава — *sub tempore domini regis Radoslavi*.⁴¹ Помен Радослава као краља у време када је његов отац седео на српском престолу узима се као још једна потврда да је најстарији Стефанов син стекао статус савладара и краљевску титулу.

Међутим, углед ових аката код једног броја научника није био висок и због тога се њиховој хронологији и садржини приступало с доста опреза или су, штавише, потпуно одбацивани као веродостојни извори.⁴² Разлози томе су двојаки. Которска акта дуго времена су била позната само на основу позних преписа из 18. века.⁴³ Други разлог због којег су била на тако лошем

⁴⁰ Исто, 136–137, 160–161.

⁴¹ *T. Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III, Zagreb 1903, 163, 195, 208 (=CD III)*. Одлука из 1227. погрешно је датирана 1217. годином. Тако и у *Шлугицим Сакрум VI, 439*. У прегледу садржаја зборника из којег је преузет текст преписа ових одлука (види ниже; снимак ми је љубазно ставио на располагање академик Сима Ђирковић) јасно је забележена 1227. као година издавања акта. Или је по среди штампарска грешка Фарлатија или је преписивач погрешно уписао годину у самом препису. Одлука из октобра 1227. може припадати самосталној влади Радослава или времену када је његов отац још увек био жив, јер се у стручној литератури јављају два различита датума Стефанове смрти — 24. септембар 1227. или 24. септембар 1228.

⁴² *Ivković, Ustanova „mladog kralja“*, 63; *И. Божвић*, О положају Зете у држави Немањића, ИГ 1–2 (1950) 113.

⁴³ Рукописни зборник са преписима которских докумената од 809. до 1715. год. Чува се у Архиву ХАЗУ, II б 21.

гласу лежи у чињеници да су стављана у лоше друштво или њиме замењивана. При томе мислим на тзв. которске фалсификате, наводно свечане повеље српских владара издаване Котору приликом поклањања и потврђивања властништва над областима које су чиниле градски дистрикт. Которани су, по свој прилици, прерадили оригиналне српске повеље непосредно пред прихватање млетачке врховне власти 1420. године, с намером да под окриље новог господара и заштитника уђу с доказима о границама које су обухватале и њихове дугогодишње претензије.⁴⁴ Међу которским фалсификатима се налази и једна повеља краља Радослава, којом наводно потврђује повељу дукљанског краља Ђорђа о поклону Превлаке Котору.⁴⁵ Све оне изразите мањкавости идентификоване код которских фалсификата, а пре свега у повељи краља Радослава, приписиване су из незнања или непажње преписима одлука которских већа.⁴⁶

Но, без обзира на то што се неки од которских фалсификата налазе у препису у истом зборнику као и одлуке которских већа, реч је о две сасвим различите врсте докумената. Шири анализа структуре, садржине и датирања преписа которских одлука показује да, иако позни, ови преписи представљају веродостојне изворе. Важно је напоменути да нису уочене хронолошке неоследности код оних аката који су датирани и даном, месецом и годином хришћанске ере и према владавини актуелног српског владара. Датирање аката из доба краљева Вукана, Владислава или Уроша одговара утврђеним хронолошким оквирима њихове владавине. Стога нема никаквог разлога да се сумња у датуме исправа издатих *sub tempore domini regis Radoslavi*.

Поверење у преписе которских одлука у Загребачком зборнику коначно је учврстио и проналазак једног рукописа пореклом из Котора у Санкт Петербургу. На његовим маргинама исписано је око 50 докумената, углавном одлука которских већа из 12. и 13. века, а међу њима многе од оних познатих према преписима у Загребачком зборнику.⁴⁷ Оно што даје још већу тежину преписима Петроградског зборника јесте чињеница да их од времена настанка оригинала није делио велики временски јаз — потичу из средине 13. века. На белинама овог рукописа налазе се и преписи две од три познате одлуке донете за време краља Радослава — једне из 1221.⁴⁸ и оне из 1227.

⁴⁴ *I. Stijepčević*, *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*, Perast 2003, 196–199.

⁴⁵ *F. Rački*, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 130–131 (=Rački, *Prilozi*); *T. Smičiklas*, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IV*, Zagreb 1906, 422–424 (=CD IV). Последњи је о овој повељи расправљао *M. Анђионовић*, Повеља краља Радослава и манастир Св. Михаила на Превлаци, изд. *T. Живковић*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Научни скуп 15–16. новембар 2000, Београд 2003, 107–114 (=Anđonović, Повеља краља Радослава).

⁴⁶ *Ivković*, *nav. mesto*; *Историја Црне Горе II/1*, 10, нап. 12; *Ферјанчић*, Србија и византијски свет, 125.

⁴⁷ *Д. Синдик*, *Понтификал Которске бискупије у Лењинграду*, ИЧ 31 (1984) 53–66 (=Синдик, *Понтификал*).

⁴⁸ *Синдик*, *О савладарству*, 27, не наводи да ли је она из септембра или она из октобра.

Д. Синдик, који је снажно и с правом промовисао веродостојност преписа одлука которских већа и њихову „безбедну“ употребу у историјским истраживањима, прикључио је оне донете за време краља Радослава својој аргументацији о савладарству.⁴⁹ Међутим, своје разлагање о которским одлукама аутор као да није довео до краја. Изгледа да му је био довољан помен краља Радослава 1221, као још једна потврда да је најстарији Стефанов син стекао статус савладара и краљевску титулу. Оно што је изостало у Синдиковом чланку и што се као начелно питање не поставља ни у прилозима о савладарству других аутора јесте непосредно објашњење о томе зашто се которска акта издата у време владавине краља Стефана Првовенчаног датирају владавином краља Радослава.⁵⁰ Дакле, олако се прелази преко чињенице да се не ради о простом помену краља Радослава у неком документу, већ да су званичне одлуке града Котора датиране према владавини краља Радослава, као господара Котора (*dominus rex*).

У оним сачуваним одлукама которских већа које се датирају двојачко — и класичним датумом и именом владара — доследно је спроведено правило да се наведе име владара који непосредно влада градом. Ево типичних примера за раздобље од краја 12. века до средине 13. века:

1186. *Tempore domini nostri Nemanne, magni iupani Rasse*

1197. *Sub tempore domini nostri Velcanni, Dioclie, Dalmatie, Tribunie atque Toplize incliti regis*

1199. *Sub tempore regis Velcanni*

1200. *Sub tempore domini nostri regis Velcanni*

1203. *Tempore Velcanni*

1203? *Olim in tempore regis Velcanni*

1221, sept. *Sub tempore domini regis Radoslavi*

1221, okt. *Sub tempore domini regis Radoslavi*

1227. *Sub domini regis Radoslavi*

1238. *Sub tempore domini regis Vladislavi*

1239. *Sub tempore domini Ladislavi nobilissimi regis*

1241. *Sub tempore domini regis Vladislavi*

1247. *Sub tempore domini regis Urosii*

1247. *Regnante domini Urosii*

1261. *Domino autem rege Uroscio prospere aput nos regnante*

⁴⁹ Исто, 25, 27–28.

⁵⁰ Заправо, директно је на ово питање одговорио још *К. Јиречек*, *Историја Срба I*, Београд 1952, 171, тврдњом да је „Радослав као наследник престола, управљао некадашњом Вукановом облашћу“. Са њим се у основи слаже *Мандић*, *Заручни прстен*, 139–140. Далеко опрезније, као могућност износе ово тумачење *Ivković*, *Ustanova „mladog kralja“*, 62–64; *Марјановић-Душанић*, *Владарска идеологија*, 49. Против Јиречекове тврдње одлучно је устао *С. Ђирковић* (*Историја Црне Горе II/1*, 10, нап. 12).

1271. Domini regis Urosii.⁵¹

На Вукановом примеру види се да за датирање одлуке нема значаја име владара читаве државе, већ онога који је владао облашћу у коју је улазио и Котор. Акта датирана за господства Радослављевог, смештена на одговарајућем месту у овом низу, сведоче, у складу са доследно спроведеним малочас наведеним начелом, о томе да Радослав има непосредну власт над Котором и да, с обзиром на хронологију, његов положај више одговара стању из Вукановог времена, него из Владислављевог. То би могло значити само једно — да је Радослав у једном тренутку очеве владе стекао статус истоветан оном који је својевремено имао његов стриц Вукан, тј. да је добио Дукљу на управу и преузео стару дукљанску краљевску титулу. Вероватно је Радослав добио Дукљу на управу као престолонаследник, али је тешко рећи, према сведочењу расположивих извора, да ли се и у том елементу његова положаја може наћи тачка подударана с Вуканом.

Идеју о Радославу, који као наследник српског престола управља Дукљом изнео је још Константин Јиречек, управо на основу которских аката, али је она у новијој историографији углавном одбачена,⁵² што због већ помињаног неповерења у преписе которских одлука (показало се неоправданог), што због неодређеног, али незаобилазног помена Вукановог сина Ђорђа као господара Дукље. Наиме, након грађанског рата и измирења Стефана и Вукана почетком 13. века, успостављено је раније стање. Вукан се закратко вратио на положај краља Дукље. Последњи пут поменут је као краљ 1207. године у уговору Котора и Дубровника.⁵³ Из следеће године сачувана је заклетва млетачком дужду, коју је у своје име и у име своје браће и рођака положио краљ Ђорђе.⁵⁴ Претпостављало се да је Ђорђе остао на положају краља Дукље и 1215, јер се у помињаној фалсификованој повељи краља Радослава Котору наводи да се њоме потврђује повеља краља Ђорђа из 1215. о додељивању Превлаке Которанима.⁵⁵

Међутим, неколико разлога чврсто стоји на путу коришћења хронолошких података Радослављевог фалсификата у циљу одређивања времена краљевања Вукановог сина у Зети. Повеља је сачувана у две верзије са различитим датумима — једна треба да је издата 1230. и њоме се потврђује тобожња повеља краља Ђорђа из 1215, а друга је датирана 1250. годином и њоме се по-

⁵¹ *T. Smičiklas*, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II*, Zagreb 1904, 198; CD III, 163, 195, 208; CD IV, 84; CD V, Zagreb 1907, 190, 585; *Синдик*, Понтификал, 61; *исџи*, О политичким и друштвеним приликама у Котору крајем XII века, изд. *В. Кораћ*, Црква Светог Луке кроз вјекове, Котор 1997, 14–16, 19–20; *исџи*, Которски документи из времена краља Стефана Владислава, изд. *Т. Живковић*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Научни скуп 15–16. новембар 2000, Београд 2003, 27–28.

⁵² Преглед мишљења старије историографије о овом питању у нап. 50.

⁵³ *Chronica ragusina Junii Resti (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451–1484)*, ed. *Sp. Nodilo*, Zagreb 1893, 75.

⁵⁴ *Rački*, Prilozi, 128, № 2; *Соловјев*, Одабрани споменици, 15–16, № 13.

⁵⁵ *Rački*, Prilozi, 131.

тврђује повеља краља Ђорђа из 1115.⁵⁶ Данас не знамо какве су предлошке или обавештења о старијој историји Котора имали пред собом фалсификатори почетком 15. века, али постојање повеље краља Ђорђа Котору из 1115. не противи се оштро нашим знањима о Дукљи 12. века. Бодинов син Ђорђе владао је Дукљом у два наврата током прве половине 12. века, мада тачну хронологију његове владавине није могуће утврдити. Као најранија година његовог доласка на власт узима се 1113.⁵⁷ Сачуван је један посредан, али веродостојан доказ да је Бодинов син Ђорђе издавао повеље Котору. Међу необјављеним документима Петроградског зборника налази се и једна парница из друге половине 12. века, у којој странка у спору тврди да поседује право на цркву Светог Виктора према повељи краља Ђорђа.⁵⁸

Најзад, зна се да су почетком треће деценије 12. века Которани обновили запустели бенедиктински манастир на Превлаци, а према Радослављевој потврди, повељом краља Ђорђа треба да је Котор стекао власт над Превлаком управо да би обновио Св. Арханђеле.⁵⁹ С друге стране, далеко је мања вероватноћа да је овај други, један век познији Ђорђе, Вуканов син, поклонио Превлаку Котору 1215, када се зна да је коју годину касније ту смештено седиште новоосноване Зетске епископије Српске цркве.⁶⁰ Не треба одбацити ни могућност писарске грешке у једном од преписа — 1115. могла је грешком бити замењена 1215. годином. Према свему изложеном, држим да се помен краља Ђорђа из 1215. у једној од варијанти фалсификата повеље краља Радослава Котору не може узети као доказ о хронологији његове владавине.

Ипак, највише невоља истраживачу задају помени Ђорђа као господара Дукље (не краља!) у документима којима је утврђено пријатељство Улциња и Дубровника, а Улцињска бискупија се потчинила Дубровачкој надбискупији 1242. године.⁶¹ Делегација Улциња у преговорима добила је овлашћења а *pobili viro domino Georgio, principe Dioclie, filio videlicet iupani Vlcani*. Улцињани су такође тврдили да све што су се договорили *valde placuit regi nostro*. При крају одредби уговора о пријатељству два града каже се: *et hoc per sacramentum omnibus predictis placet totum, salua tamen pace domini regis Seruie*. Овде се истовремено јавља и Ђорђе као *princeps Dioclie* и *rex Seruie*, тј. наш краљ. Додуше, синтагму *наш краљ* употребљава улцињски бискуп Марко у писму Дубровчанима, док се Ђорђе назива *princeps* у званичним уговорима о пријатељству Улциња и Дубровника и потчињавању Улцињске бискупије Дубровачкој надбискупији, које је писао дубровачки нотар. То, опет, не мора да

⁵⁶ CD IV, 422–424.

⁵⁷ Историја Црне Горе 1, Титоград 1967, 399–402; *Анђионовић*, Повеља краља Радослава, 110; *Т. Живковић*, Портрети српских владара (IX–XII век), Београд 2006, 113–114, 122–125, 128–129.

⁵⁸ *Синдик*, Понтификал, 64.

⁵⁹ *Анђионовић*, Повеља краља Радослава, 109; *Д. Синдик*, Превлака 1124. и 1181, Бока 24 (2004) 127–133.

⁶⁰ Уп. *Анђионовић*, Повеља краља Радослава, 109–112.

⁶¹ CD IV, 125, 149–151, 155–157.

значи да је гех poster из улцињског документа истоветан с Ђорђем, господарем Дукље, како га титулишу Дубровчани,⁶² односно да *наш краљ* није истоветан с *краљем Србије* из уговора о пријатељству два града.⁶³

Уколико је Ђорђе 1242. још увек био краљ Дукље, то би значило да је он на том положају боравио од 1208. Међутим, ни трага о његовом присуству у Дукљи у которским актима, а очекивало би се да се јавна акта датирају према његовој владавини, као што је чињено када је Вукан управљао Зетом. Управо из ових година имамо неколико сачуваних которских аката датираних владавином краља Владислава (види на претходним страницама). Из документа у којима се Ђорђе помиње стиче се чудан утисак о његовом владарском положају. Године 1208. он полаже заклетву верности млетачком дужду као да је потпуно самосталан.⁶⁴ За територију којом Ђорђе влада каже се: *quod terra, quam nunc habemus et illam, quam nos acquiremus in antea*, а актум документа гласи *In provincia illustris regis Georgii*. Нигде помена Дукље. Године 1242. пак он је наведен као принцепс не као краљ.

Рекло би се да се од 1208. до 1242. нешто битно променило и у његовом положају и у положају Дукље у држави Немањића.⁶⁵ Обично се узима да је за

⁶² Дубровчани у истим актима једном називају Ђорђевог оца Вукана жупаном, а други пут га наводе без титуле. С друге стране, у уговору о пријатељству Дубровника и Котора, писаном такође у Дубровнику, 1207, Вукан је наведен с титулом краља: *...se l'assedio di Ragusa fosse posto da Stefano gran giurano, o dal re Velcano suo fratello* (видети нап. 53).

⁶³ Уп. *Ђирковић*, Историја Црне Горе II/1, 12. Не треба заборавити да су документи о којима је реч сведочанства о поступцима улцињске општине и бискупије у време када је сукоб Дубровачке и Барске надбискупије око јурисдикције, ранга и примата на јужном Јадрану био на врхунцу (о црквеном спору Бара и Дубровника видети *ibid*, 15–27). Српски краљеви су у тој борби, природно, стајали на страни барског надбискупа, а потез улцињског бискупа био је уперен непосредно против интереса Барске цркве. То уосталом није био први пут да се улцињски бискуп склањао под окриље дубровачког надбискупа — исто је учинио бискуп Павле 1189 (CD II, 235). У сваком случају, са начелном или непосредном подршком коју су пружали Бару Вукан или Урош I (да поменем оне владаре код којих је такав став недвосмислено исказиван) не би се сложила изјава улцињског бискупа Марка из 1242. да се *regi nostro* свидело све што је у Улцињу договорено у припремама за поновно приступање Улцињске бискупије у оквиру Дубровачке надбискупије. Став краља Владислава према овом питању није познат, али се обично ставља на линију коју су спроводили Вукан, а нарочито Урош I, и то на основу клевета које су о Владиславу и Урошу износили Доминиканци у Дубровнику 1252 (CD IV, 506–507). Иако је Урош I енергично бранио интересе Бара у црквеном спору с Дубровником, незахвално је давати суд о Владислављевим поступцима из времена самосталне владе на основу пристрасних и очигледно претераних оптужби изречених од стране Урошевих противника. Острашћена изјава Доминиканаца да је рецимо Владислав назвао папу и кардинале псима очигледно је срачуната да атмосферу оптерећену и отвореним дубровачко-српским ратом доведе до усијања. Најзад, године 1242, када су се Улцињани одлучили на смеле кораке, стање у српској држави још је било под сенком недавно прохујале татарске најезде, која је управо на Приморју оставила дубоке ожиљке, а положај Владислава несигуран и неизвештан. У таквим околностима није искључено да је и Ђорђе охрабривао Улцињане на приближавање Дубровнику видевши у томе прилику и средство да поврати део изгубљене самосталности. Чак и ако се Владислав држао устаљене политике српских владара према Бару, изјава да је он упознат с намерама Улциња и да у томе није нашао ништа лоше могла је бити само дипломатска варка Улцињана у циљу што боље припреме основа за преговоре.

⁶⁴ Уп. нешто другачије мишљење о овој заклетви у Историја Црне Горе II/1, 8–9 (С. *Ђирковић*).

⁶⁵ Уп. *Мандић*, Заручни прстен, 139–140.

владавине краља Уроша I стављена тачка на постојање посебних кнежевина у оквиру српске државе, којима су управљали чланови бочних грана Немањића — у Хуму Мирослављеви потомци, у Дукљи Вуканови. Када је реч о Дукљи, мишљења сам да је већ Стефан предузео одлучне кораке у том правцу. Поучен лошим искуством са својим братом, Стефан након Вукановог повлачења из Дукље није, по свој прилици, желео да продужи раније стање као потенцијални извор опасности за своју власт и територијални интегритет државе. Он није подржао Ђорђева владарска права у Дукљи, али овај изгледа није одустајао од положаја који је проистекао из очевог наслеђа. У супротности са вољом великог жупана учврстио се као господар једног дела Дукље (можда баш око Улциња), али Котором зацело није владао. Краљевска титула коју је носио у почетку више је била одраз његових претензија него стварног положаја. Стефан је отишао и корак даље у намери да лиши утицаја Вуканове наследнике и веже Дукљу за главну грану династије тако што ју је предао своме сину и наследнику Радославу на управу. Можда је у међувремену дошло и до споразума с Ђорђем, којем је остављена ограничена власт на делу територије Дукље. Он се ту одржао више деценија са знањем и вољом Стефанових наследника. Добри односи са Стефановим синовима огледају се, ако је веровати подацима Троношког родослова, и у чињеници да је Ђорђе сахрањен у Сопћанима.⁶⁶

Према томе, ја сам склон да верујем, идући за Јиречеком, да је Стефан поставио престолонаследника Радослава за управника Дукље и да је Радослав, попут стрица Вукана, понео дукљанску краљевску титулу. Као дукљански краљ Радослав се помиње у которским документима. Стефан је заправо овим потезом учинио у Дукљи оно што се обично приписује краљу Урошу. Дукљанска краљевска круна и иначе је изгубила значај од тренутка Стефановог крунисања, а када је Радослав сео на очев престо она је постепено гурнута у заборав.⁶⁷ Међутим, обичај да се Зета дарује на управу неком од чланова династије, не обавезно престолонаследнику, и даље је повремено примењиван,⁶⁸ али нови управници Зете нису више поседовали ону меру власти и самосталности какву је својевремено имао Вукан, нити се у њиховом положају и идеологији огледала самостална државна традиција Дукљанског краљевства. Промена је уочљива и у појави датирања которских званичних аката именом владара читаве државе и у раздобљима када је неко од чланова династије управљао Зетом.

Да подсетим и на појаву да се избор владара којем ће се приписати ауторство фалсификованих повеља заснива, по правилу, на обавештењима

⁶⁶ Текст надгробног натписа (*Зде лежии велики кнез Георгиј, син великаго кнеза Влана, а внук свейаго и славнаго великаго жуйана Немани Симеона*) саопштен у родослову оставља утисак аутентичности [Ј. Шафарик, Србски летописац из почетка XVI столетија, Гласник ДСС 5 (1853) 48; уп. Н. Радојчић, О Троношком родослову, Београд 1931, 21].

⁶⁷ Уп. Историја Црне Горе 1, 442–444; II/1, 12–14.

⁶⁸ И. Божих, О положају Зете у држави Немањића, ИГ 1–2 (1950) 112–121; Историја Црне Горе II/1, 46–82.

или предању о његовој политичкој улози у одговарајућој области и/или аутентичним повељама, чије се одредбе прилагођавају новим околностима и потребама дестинатара. Према томе, Радослав се није случајно нашао у друштву с краљем Ђорђеом, царевима Душаном и Урошем и с краљем Твртком I у колажу докумената којим су Которани дочекивали нове господаре првих деценија 15. века. Предање о Радослављевом деловању у приморским областима допрло је и до Мавра Орбина, који приповеда како је Стефан, након што је победио господара Хума, Петра, највећи део ове области предао на управу Радославу.⁶⁹

Заједнички портрети Стефана и Радослава

Следећи у низу аргумената у прилог постојању савладарства Стефана и Радослава, јесу представе оца и сина насликане лево и десно од улаза у спољашњу припрату жичког католикона.⁷⁰ Пресудан значај имају чињенице да оба владара носе истоветне круне и да је Радослав означен као краљ, па се стога претпоставља да ови портрети, иако се налазе на слоју пресликаном почетком 14. века, „одражавају стварно правно стање у моменту издавања повеља“.⁷¹ Другим речима, оваква претпоставка (или закључак) подразумева да је портрет Радослава с титулом краља савремен издавању повеља, тј. потврда да је он тада заиста добио краљевску круну.

Међутим, наведена реконструкција не узима у обзир чињеницу о поступности градње и осликавања жичке саборне цркве и, у складу с тим, о могућој временској разлици између издавања оригиналних повеља и њиховог преписивања на зидове куле-звоника, што је зацело изведено када и владарски портрети. Према приближно утврђеној хронологији грађења Жиче, претпоставља се са доста разлога да је спољна припрата с кулом дограђена тек после 1220. Прецизно време завршетка радова на жичком ексонартексу и кули, укључујући и осликавање, не може се тачно утврдити. Предложена датирања могу се свести на две могућности — до 1228, године Радослављевог крунисања, или до 1233/1234, тј. између два Савина поклоничка путовања на Исток (1229–1233/1234), за време самосталне Радослављеве владавине.⁷² Ова друга

⁶⁹ М. Орбин, Краљевство Словена, Зрењанин 2006, 21.

⁷⁰ М. Кашић — Ђ. Бошковић — П. Мијовић, Жича, Београд 1969, 196–197; Б. Живковић, Жича. Цртежи фресака, Београд 1985, 37–41; В. Ђурић, Портрети византијских и српских владара с повељама, изд. П. Ивић — В. Ј. Ђурић — С. Ђирковић, Есфигменска повеља деспота Ђурђа, Београд — Смедерево 1989, 40–43; Б. Тодић, Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998, 61 (=Тодић, Српско сликарство); В. Ј. Ђурић, La royauté et le sacerdoce dans la décoration de Žiča, Манастир Жича. Зборник радова, Краљево 2000, 127–131.

⁷¹ Синдик, О савладарству, 28.

⁷² Кашић — Бошковић — Мијовић, нав. дело, 20, 89, 122–123; О. Кандић, Куле звоници уз српске цркве XII–XIV века, ЗЛУМС 14 (1978) 32–41; М. Кашић — М. Чанак-Медић — Ј. Максимовић — Б. Тодић — М. Шакојић, Манастир Студеница, Београд 1986, 175; И. Николајевић, Ексонартекс дома Спасовог у Жичи, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 447–454; М. Чанак-Медић — О. Кандић, Архитектура прве половине XIII века 1,

могућност има више поборника у научним круговима, поготову што се жички ексонартекс према стилским одликама и функцији може посматрати као део једне шире градитељске активности из времена краља Радослава. Њен инспиратор био је архиепископ Сава, а обележили су је слични градитељски подухвати у Жичи, Милешеву и Студеници.⁷³

Према томе, већ само постојање врло снажне вероватноће о завршетку градње и осликавања куле у време самосталне владавине краља Радослава и његовим старањем (уз неизоставно Савино учешће), показује да Радослављев портрет и титула краља не морају одражавати стање из времена издавања повеља. Као други ктитор, Радослав је у том случају одредио да се испишу широки изводи оснивачких повеља на зидове улазне куле и да се насликају портрети ктиторâ (њега и Стефана). С обзиром на то да је Радослављев портрет изведен у време када је био краљ Србије, то је и титула у натпису одражавала његов самосталан владарски положај.

У помоћ оваквој реконструкцији без оклевања могу да позовем поређење с другим познатим случајевима када син наставља ктиторски подухват након смрти оца. Из српског средњег века сачувано је неколико недвосмислених примера ове врсте двојног ктиторства: Дечанског и Душана у манастиру Дечанима, Марка и Вукашина у манастиру Св. Арханђела у Прилепу и Марковом манастиру. Њима би се уз доста опреза могли прикључити портрети Уроша I и Милутина у Богородици Љевишкој.⁷⁴ У случајевима који не подлежу сумњи, завршетак градње и осликавања пада у време када је син на престолу као пуноправни владар, па титулатура у натпису уз његов лик одражава стање из времена када је живописан. Ако је из постојећих примера могуће извући неку заједничку црту, онда је то сликање млађег задужбинара десно од старијег, тј, пошто су портрети сликани поред улаза (у припрату или наос), гледано из перспективе посматрача син ктитор је увек насликан лево од улаза.⁷⁵ Портрети Радослава и Стефана поред улаза у спољну припрату Спасове цркве у Жичи у потпуном су сагласју с тим правилом.

Београд 1995, 15–17, 69–73; *М. Чанак-Медић*, Архитектура и програм ексонартекса жичке Спасове цркве, Манастир Жича. Зборник радова, Краљево 2000, 57–81; *М. Чанак-Медић — Б. Тодић*, Манастир Жича, Београд 2007, 6–7.

⁷³ *Кашанин — Чанак-Медић — Максимовић — Тодић — Шакојић*, нав. место; *Б. Цвейковић*, Студенички ексонартекс и краљ Радослав: прилог датовању, ЗРВИ 37 (1998) 84.

⁷⁴ *С. Радојчић*, Портрети српских владара у средњем веку, Скопље 1934, 62–63 (=Радојчић, Портрети); *В. Ђурић*, Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству, ЗЛУМС 4 (1968) 87–97; *С. Мандић*, Двојно ктиторство, Древник: записи конзерватора, Београд 1975, 146–154; *Војводић*, Портрети, 270–275, 280–282; *Б. Тодић — М. Чанак-Медић*, Манастир Дечани, Београд 2005, 326, 439–447.

⁷⁵ Изузетак представља једино заједничка представа Дечанског и Душана у југозападном углу наоса Пантократорове цркве манастира Дечана, где је старији задужбинар с десне стране млађем, али овде је промена страна условљена положајем, јер ктиторска представа није самостална већ се наставља и хронолошки уклапа у низ владара претходника (*Војводић*, нав. дело, 270–273). С друге стране, портрети Дечанског и Душана изнад улаза у наос изведени су у складу с малочас изнетим правилом.

Поврх свега, када говоримо о тим портретима, увек треба имати на уму да они у данашњем облику потичу из времена обнове жичког живописа почетком 14. века. Када ово имамо у виду морамо се запитати у којој мери су били очувани натписи поред ликова ктитора у време пресликавања. Другим речима, постоји доста снажна могућност да је сликар 14. века приступио титулисању ктитора из своје временске перспективе, имајући сазнање о томе да су обојица били српски владари с титулом краља. Према томе, за које год се од понуђених решења одлучили, неизбежно се намеће закључак да представа Радослава с краљевском титулом у Жичи није савремена издавању оснивачких повеља за овај манастир, па се стога не може користити као доказ о Радослављевом савладарству нити о краљевској круни која је такав положај симболизовала.

У чланку о савладарству краља Радослава нису искоришћени као докази портрети краља Стефана Првовенчаног и Радослава у припрати манастира Милешеве. Но, већ 1987. године, када су Синдикови резултати били познати само према јавном предавању, али још увек непубликовани, Гордана Бабић је у раду о ктиторском портрету Владислава у Милешевима⁷⁶ одлучно стала на становиште да одлике Радослављевог портрета у задужбини његовог млађег брата пружају нову и недвосмислену потврду о постојању савладарства у српској држави за владавине краља Стефана Првовенчаног. Династичка слика Немањића изведена у припрати милешевског католикона у трећој деценији 13. века (свакако пре 1228) обухвата портрете св. Симеона, Саве Немањића, краља Стефана Првовенчаног, Радослава и, на крају низа, Владислава с моделом задужбине.⁷⁷

Током претходних векова слике су доста страдале, а за историчаре зацело највећи губитак представљају делимично или потпуно уништени натписи поред ликова неких од Немањића. У аргументацији у прилог савладарству као најважнија појединост истакнуте су одећа и инсигније Радослава и Стефана. Отац и син имају истоветне одежде и венце на главама, а једина разлика састоји се у томе што Стефан у левој руци држи жезло с крстом на врху. Према Г. Бабић, чињеница да Радослав носи венац истоветан очевом, али да нема жезло у рукама симболизује савладарски однос у коме је недвосмислено наглашен Стефанов примат и Радослављев нижи положај. Венац Радослављев такође показује да је он крунисан за савладара. Такво тумачење милешевских портрета ослањало се у великој мери на писане изворе којима се доказивало савладарство краља Радослава.

Као што видимо, портрети у Милешевима уклапају се с лакоћом у слику о савладарству изведену тумачењем писаних извора. Међутим, шта бива уколико их оставимо без ове потпоре, уколико се значење и вредност писаних изво-

⁷⁶ Бабић, Владислав, 13–15.

⁷⁷ О овој композицији видети Ђурић, Српска династија, 13–27 (с литературом); Б. Појовић, О ношњи ктиторских портрета у Милешевима. Сије (перпендулије), Милешевски записи 3 (1998) 37–54.

ра о савладарству релативизују на начин на који је то урађено на претходним страницама? Другим речима, да ли милешевски портрети имају самосталну вредност као извори за постојање савладарства? Рекао бих да је врло тешко придати им такав значај јер на располагању имамо веома скроман и неуједначен компаративни материјал и то одреда млађег постања. Дакле, не располажемо репрезентативним узорком из старије епохе или оне савремене милешевском живопису, који би служио као основа за утврђивање иконографских образаца у представљању савладарског положаја. Колико је заправо несигурна идеја о апсолутној (независној) вредности венца на Радослављевој глави као ознаке савладарског положаја показује и чињеница да пре објављивања Синдиковог чланка нико од истраживача милешевског живописа није тумачио Радослављев портрет на тај начин.

Анализа млађих примера заједничких представа владара и престолонаследника (младог краља), не савладара, показује да у представљању ове врсте односа сликари нису доследно следили неке строге обрасце ни избором нити комбинацијама инсигнија ради истицања разлике између владара и наследника.⁷⁸ Сликарска решења систематизована из грађе друге половине 13. века и из 14. века, и она сразмерно малобројна, показују приличну индивидуалност у приступу, али и јасно изражену потребу портретиста да, свако на свој начин, „покушају да репродукују реалност одређених хијерархијских односа“.⁷⁹ У неким примерима разлике у приказивању владара и престолонаследника (младог краља) не постоје, а у некима су пак врло изражене.

У сваком случају, међу сликаном грађом могуће је наћи примере који приказују наследника престола на *йодобије* оцу или са извесним разликама, а да нема података о формализовању таквог положаја титулом. Добро је позната и пуно пута коментарисана представа породице краља Уроша у припрати Сопоћана.⁸⁰ У првом плану је краљ Урош, који са сином Драгутином испред себе приступа Богородици с малим Христом, а за њима наступају краљица Јелена с Милутином. Драгутин је у овој сцени одевен попут оца, носи и краљевску круну скромнију од очеве само за један пар препендулија. Положајем, одећом и инсигнијама упечатљиво је истакнуто његово наследно право и примат у односу на Милутина. Овај део сопоћанског сликарства обично се датије између 1263. и 1268. Међутим, има и мишљења да одлике Драгутиновог портрета у припрати Сопоћана показују да је он представљен као млади краљ, па се с тиме у складу и настанак живописа помера у време око или после 1271, када је Драгутин први и једини пут поменут с овом титулом. При томе је наглашавано да његов дечачки изглед не би смео да буде препрека овом позни-

⁷⁸ *Војводић*, Портрети, 266–268; *Б. Тодић*, Апостол Андреја и српски архиепископи на фрескама Сопоћана, Трећа југословенска конференција византолога, Београд — Крушевац 2002, 369, нап. 43 (=Тодић, Апостол Андреја); *И. Борђевић*, О портретима у Ариљу. Слика и историја, изд. *М. Омчикус*, Свети Ахилије у Ариљу, историја, уметност, Београд 2002, 142–144 (=Борђевић, О портретима).

⁷⁹ *Војводић*, Портрети, 268.

⁸⁰ *Радојчић*, Портрети, 23; *В. Ђурић*, Сопоћани, Београд 1991, 48–49.

јем датирању живописа сопоћанске приправе јер се „узраст деце, без додатних потврда, не може користити у сврхе апсолутне хронологије“.⁸¹

Међутим, ако се с доста убедљивости време Драгутиновог рођења ставља у 1250. годину или коју годину раније,⁸² онда би он 1271. свакако имао преко 20 година. Између дечака на слици и младог човека који стиче титулу зјапила би у том случају временска разлика претерана чак и за релативна сликарска мерила. Према уобичајеном датирању (1263–1268) Драгутин би у време осликовања приправе имао отприлике 13–15 година, што сасвим одговара његовом лику.

По моме суду, Драгутин је још као дечак, као прворођени син, био одређен за наследника и то његово право симболично је приказано на фресци у Сопоћанима. Дакле, само престолонаследно право а не титула младог краља, којом ће се то право доцније учврстити и нагласити, било је довољан повод да се мали Драгутин наслика поред оца у владарској одежди и с круном.⁸³ Рекао бих и да је представа Милутиновог сина Стефана с венцем и жезлом у Богородици Љевишкој такође симболизовала његов положај престолонаследника.⁸⁴

Према примерима из Сопоћана и Богородице Љевишке може се рећи да представљање наследника престола са извесним владарским инсигнијама не значи да је такав положај и званично потврђен посебном титулом и крунисањем. Још мање то значи да је у питању савладарски однос. Штавише, и оне бројне представе младог краља (Драгутина у Градцу и Уроша, Душановог сина, у више споменика), као и краља Уроша у време Царства,⁸⁵ где је представљен као и отац, или уз извесна одступања, по моме мишљењу, одсликавају положај наследника а не савладара.⁸⁶ Из оваквог угла посматран, и Радослављев владарски венац у Милешеви може се тумачити као ознака наследника престола. Ово утолико пре што сликарство представља врхунски, али непосредан израз владарске идеологије. Његов је циљ да уз помоћ симбола представи положај и претензије владара, као и односе у владарској породици. Иако су у поруку коју слика носи уграђене стварне околности и релације, оне су представљене у идеалном виду. Сликари ктиторских композиција, као и писци житија,

⁸¹ *Тодић*, Апостол Андреја, 369.

⁸² *С. Ђурковић*, Краљ Стефан Драгутин, Рачански зборник 3 (1998) 11–12.

⁸³ Међутим, Драгутинов син Владислав у капели Ђурђевих ступова и Владислав и Урошић у Ариљу приказани су само као чланови породице, без знакова који би истицали њихово наследно право (И. Ђорђевић, *О јорџрејима*, 142–144).

⁸⁴ *Тодић*, Српско сликарство, 48–49. Нема доказа да је Милутинов син Стефан носио титулу младог краља [*Михаљчић*, Владарске титуле, 34–37; *Б. Бубало*, Средњовековни архив манастира Врањине (прилог реконструкцији), Стари српски архив 5 (2006) 254].

⁸⁵ *Војводић*, Портрети, 266–267; *Тодић*, Апостол Андреја, 369, нап. 43.

⁸⁶ Рекао бих да се у тумачењу владарске иконографије у српском средњовековном сликарству превише простора даје тражењу узора и паралела у савременом византијском сликарству. По мени, овакав приступ не би требало да буде пресудан у случајевима када се владарски портрети узимају као доказ о постојању савладарског односа (рецимо цара Душана и краља Уроша), јер је у Византији савладарство имало другачију генезу, развој и појавне облике, што се одразило и на одговарајућу иконографију.

немају стога потребу да доследно преносе сваку појединост из стварног живота, већ се превасходно користе симболима. Према томе, круна на глави владаревог сина (у могућој комбинацији с другим владарским инсигнијама) не мора нужно да значи да је он крунисан и постављен за савладара. Особеност коришћења историјских извора који су настали у служби владарске идеологије и култа лежи у чињеници да њихова слика света тежи ка идеалном. Ово треба увек имати на уму иначе се прећутно почињу вредновати као верни одраз стварног живота и користити без ограда за његову реконструкцију.

Према млађим примерима из сликане грађе, у оним случајевима где је савладарство сигурно посведочено у стварности, оно је имало одјека у особеним иконографским решењима. У питању је савладарство краљева Милутина и Драгутина (1282–1301) и цара Уроша и краља Вукашина (1365–1371).⁸⁷ Ово прво представљено је у Ариљској цркви,⁸⁸ а друго у манастиру Псачи.⁸⁹ Савладари су одрасли људи, с незнатним одступањима у висини, одевени су на истоветан начин, главни владар стоји с десне стране другог владара. Само понека појединост указује на главног владара. Сlikом и речју Ариљски портрети показују да владарски примат припада Милутину, а ктиторски Драгутину. Милутин држи скиптар, а Драгутин модел задужбине. Разлика у натписима отклања

⁸⁷ Чињеница да Вукашин као стварни савладар узима краљевску титулу могла би упућивати на закључак да је титула краља у српском царству била намењена савладару, па би то била потврда и да је Урош након очевог царског крунисања постао савладар (*Михаљчић*, Владарске титуле, 42–48, 248–263). Међутим, ја нисам склон да у заснивању Српског царства видим преломни тренутак у којем је савладарство уведено. Штавише, и у идеолошкој равни уздицање Уроша за краља, разликовање царевих и краљевих земаља или титулисање Уроша као краља свих Срба нису значили формалну потврду савладарства којом је истакнута промена његовог статуса у односу на раздобље пре Царства. Додељивање краљевске титуле Урошу представљало је одговарајуће уздицање титуле престолонаследника. Оно је пратило узимање царске титуле од стране владара, исто као што су услед уздицања архиепископије на ранг патријаршије дотадашње епископије постале митрополије. Поред тога, као што је не тако давно претпоставио *С. Ђирковић*, Краљ у Душановом законуку, ЗРВИ 33 (1994) 149–164, краљевска титула и земље краљеве били су симбол и гаранција одржавања континуитета у односима с другим државама, односно права и обавеза које је дојучерашње краљевство имало. Уздицањем на царство и додељивањем краљевске титуле Урошу није се суштински ништа изменило у Урошевом положају и његовом односу према оцу. Рекао бих да Вукашин узима краљевску титулу као савладар да не би повредио примат цара Уроша, тј. да његово уздицање не би имало призив узурпације због врло осетљивих односа са осталим српским великашима. Осим тога, у Србију с царством није уведен обичај да у владарској породици постоји више од једног цара.

⁸⁸ *Марјановић-Душанић*, Владарска идеологија, 118–128; *О. Томић*, Ликови краља Драгутина у српском средњовековном сликарству, Рачански зборник 3 (1998) 75–76; *Ђорђевић*, О портретима, 140–141; *Д. Војводић*, Зидно сликарство цркве светог Ахилија у Ариљу, Београд 2005, 167–171. Савладарски однос краљева Милутина и Драгутина представљен је и на иконама, које су заједно с мајком, краљицом Јеленом, поклонили базилици Св. Петра у Риму и цркви Св. Николе у Барију (данас изгубљена). У донаторској композицији, насликаној у доњем делу иконе, средишњи положај заузима краљица Јелена, док су синови насликани на идентичан начин с њене леве и десне стране. Овакво представљање више је, чини ми се, тежило наглашавању хармоније у владарској породици, него што је било одраз једнаких права и положаја два брата. [*Б. Миљковић*, Немањићи и Свети Никола у Барију, ЗРВИ 44/1 (2007) 277–279, с наведеном литературом].

⁸⁹ *Радојчић*, Портрети, 60–61; *3. Расолкоска-Николовска*, О ктиторским портретима у Псачи и времену њиховог настанка, Зограф 24 (1995) 39–43.

сваку сумњу у погледу владарског првенства Милутиновог. Он је *Стефан краљ све српске земље и њоморске Урош*, а Драгутин *Стефан краљ и њрви књишор*. У Псачи је разлика између владара и савладара изражена симболично али јасно тиме што је Урош крупнијим стасом и просторним односом представљен доминантним и ближим посматрачу.⁹⁰ Поменуће представе савладара представљају самосталне сликарске целине.⁹¹ Напротив, тамо где су насликани, рецимо, Душан и млади краљ или краљ Урош, то је увек чињено у оквиру представе владарске породице.⁹² Ни у Милешеви нема обележја савладарског односа.

⁹⁰ Осим тога, Вукашинова одећа и инсигније су изведени нешто скромније од Урошевих. Овакво тумачење не може се ослабити чињеницом да је Вукашинов портрет досликан на расположивој површини мањој од оне на којој је исликан Урошев портрет.

⁹¹ Додуше, лево од Драгутина у Ариљу насликана је његова супруга Каталина, али њено присуство ни на који начин не ремети симболику заједничког портрета браће краљева и његову симетрију.

⁹² Из овог низа примера морам издвојити заједничке портрете краља Стефана Дечанског и младог краља Душана. Особености њиховог односа и положаја Душановог биле су у доброј мери одређене околностима доласка на престо Дечанског, што се одrazilо и на иконографију заједничких портрета. Поучен сопственим недаћама, које је морао искусити на путу ка власти, и чињеницом да му је владарско право након очеве смрти било оспоравано, Стефан Дечански је одмах приликом свечаног ступања на престо, почетком 1322, озваничио свога наследника, сина Душана, давши да га крунишу за младог краља (Историја српског народа 1, Београд 1981, 462–465, 496–497). Тиме је желео да предупреди метеже који су пратили његов долазак на престо. Због изражене тежње да нагласи легитимитет власти и права на њено наслеђе оне гране Немањића на чијем је челу стајао, Дечански је и кроз текстове повеља и кроз сликане представе истицао сина као наследника, али и као судеоника у власти. У првим годинама владавине, док је Душан био још сасвим млад, док није био добио Зету на управу нити на неки други начин узео учешћа у управљању државом и док, најзад, питање владара читаве српске државе још није било коначно решено у корист Дечанског, Душан је представљан на заједничким портретима с оцем као сасвим млади наследник престола, слично Урошевим портретима из доцнијег времена. Такви су портрети младог краља Душана изведени у цркви Св. Димитрија у Пећи [Б. *Тодић*, Српске теме на фрескама XIV века у цркви Светог Димитрија у Пећи, Зограф 30 (2004–2005) 130, 133–139] и у припрати хиландарског католикона (*Д. Војводић*, Ктиторски портрети и представе, изд. *Г. Суботић*, Манастир Хиландар, Београд 1998, 252–253, 256–257). Међутим, негде од 1325. године, рекло би се да се Душанов положај мења, и о томе не сведоче само сликани извори. На икони послатој базилици Св. Николе у Барију 1325. године, Дечански и Душан представљени су на начин који одговара описаној иконографији заједничких портрета Драгутина и Милутина или Уроша и Вукашина [Б. *Миљковић*, Немањићи и Свети Никола у Барију, ЗРВИ 44/1 (2007) 285–290]. Од средине треће деценије, околности владарског положаја Дечанског и положаја његовог сина умногоме су се промениле. Дечански је остао једини легитимни владар српске државе, а Душан је постављен за управника Зете. Штавише, чини се да Душанове надлежности отада прелазе оквиру пуког права престолонаслеђа и/или управљања делом државне територије. Судећи према савременим писаним сведочанствима, Душан добија стварни удео у вршењу власти и поверавају му се одговорне мисије, од значаја за читаву државу. У томе се нарочито издваја улога у ратовању против Босне и Бугарске (Историја српског народа 1, Београд 1981, 501, 507). Као млади краљ, Душан је издавао и повеље, а типар из тог раздобља наставио је да користи и у време самосталне владавине [*Н. Порчић*, Повеља краља Стефана Душана Дубровчанима о царини слуге Дабижива, Стари српски архив 5 (2006) 90–91; Б. *Бубало*, Средњовековни архив манастира Врађине (прилог реконструкцији), *ibidem*, 261–263, № 8]. Заједничко учешће у власти на недвосмислен начин истакнуто је у повељи за Призренску епископију [*И. Јасћребов*, Хрисовуља Дечанског краља од год. 1326, Гласник СУД 49 (1881) 361], као и у ктиторској композицији у цркви Св. Николе у Бањи [*В. Јовановић*, О једном ктиторском натпису у манастиру Бањи, Зограф 4 (1972) 31, сл. 4; 33–34] и досликаним портретима у Грачаници (*Д. Војводић*, Досликани владарски портрети у Грачаници, изд. *М. Ракоција*, Ниш

Портрети Радослава и Стефана насликани су у склопу породичне поворке која посредује за ктитора Владислав. Као старијем Владислављевом брату, Радославу је одређено место у поворци према узрасту (између брата и оца), а венцац на глави симболизовао је његово право на наслеђе престола.

Још једна могућност мора се узети у обзир приликом анализе милешевских портрета — то је краљевска титула, коју је Радослав преузео као управник Дукље. Да ли је можда Радослављев положај краља Дукље обележен управо венцем у Милешевском портрету? Поређење с Вукановим портретом на западној капији манастира Студенице, где је најстарији Немањин син насликан без икаквог владарског обележја на глави,⁹³ не може имати снагу аргумента против јер је ова слика изведена 1208–1209, у време када Вукан није више био краљ Дукље. Према томе, у овом случају мора се остати у оквирима претпоставке, поготову што остаци милешевских натписа и покушаји њихове реконструкције не могу бити од помоћи.

Око глава св. Симеона, Саве и Стефана натписи су очувани у врло рђавом стању. Сликарик је пазио да свака од стојећих фигура запрема подједнак простор, па је и размак између њих уједначен. Судаћи према начину исписивања сачуваних натписа, натпис који се односио на појединачну фигуру налазио се с леве и десне стране главе и рамена, а границу између десне половине натписа једног лика и леве половине следећег чинила је замишљена права линија повучена по средини међупростора.⁹⁴ С обзиром на то да трећи (и први сачувани) ред леве половине натписа уз главу Првовенчаног почиње словима **-авъ**, што се тумачило као завршетак имена *Радослав*, читав овај део приписиван је Радославу иако је изведен према малочас наведеним начелима и лева ивица му је јасно поравната по вертикали да би га одвојила од сада уништеног дела натписа десно од Радослављеве главе. Покушаји реконструкције наводно недостајуће леве половине овог натписа, који би се у том случају протезао од Радослављеве до Стефанове главе, супротно начелу симетрије које је поштовано код извођења сачуваних натписа, унели су, чини ми се, додатну забуну у ово пита-

и Византија, зборник радова VII, Ниш 2009, 251–265). Како изгледа, Душанов положај за владавине његова оца прошао је кроз две фазе: у првој, до 1325, био је само озваничени наследник престола, а од тада се може говорити о његовом уделу у вршењу врховне власти. Промена у Душановом положају видљива је и кроз измене у иконографији заједничких портрета с оцем. У којој мери је однос између оца и сина испуњавао норму савладарства и да ли је преношење дела владарских прерогатива с оца на сина било последица могућих телесних ограничења Дечанског, изазваних својевремено покушајем ослепљења, тешко је са сигурношћу одговорити. У сваком случају, владалачко искуство које је имао за владавине свога оца, Душан није преточио у систем владавине, тако да положај и овлашћења младог краља и краља Уроша нису прелазиле оквире озваниченог наследника престола.

⁹³ Б. Миљковић, Сликарство западног улаза у манастир Студеницу из 1208/9. године, Трећа југословенска конференција византолога, Београд — Крушевац 2002, 183–188 (с наведеном литературом).

⁹⁴ Цртеж милешевских портрета Немањића с најновијим читањем натписа (око чијег ауторства, чини се, нису усаглашени ставови — В. Ј. Ђурић или Д. Тодоровић) видети код Ђурић, Српска династија, 15, сл. 5; 18; Ђ. Трифуновић, Натписи уз портрете Немањића у манастиру Милешеви, Књижевност и језик 39, 2–4 (1992) 98–99.

ње.⁹⁵ Утолико је мање оправдано посезати за таквим реконструкцијама када је и само читање остатака натписа несигурно и недовољно прецизно с обзиром на стање његове очуваности. Имајући у виду све изнете одлике натписа уз владарске портрете у Милешеви, ја се чврсто придружујем недавно изнетом уверењу Бранислава Тодића (и аргументима којима га је поткрепио) да се сачувани део натписа лево од Стефанове главе на њега и односи.⁹⁶

Летописи и родослови

Вести летописа и родослова до сада нису узимане у обзир приликом покушаја да се реши питање Радослављевог статуса пре самосталне владе. Опрез приликом коришћења ових извора приметно је наглашен што због њиховог каснијег настанка, што због наслага предања које су у великој мери замаглиле приказивање догађаја из даље прошлости. Уопштени приказ ритмичног смењивања владара на српском престолу, њихових породичних односа и ктиторских подухвата, уз понеку појединост вредну памћења, одсликавају историју владарске породице у најгрубљим цртама. У овако сведеном и шаблонизираним приповедању Радослављевог улога се ничим не издваја, промена на престолу је мирна, добровољна и уобичајена. Слика која је о Радослављевом доласку на власт представљена у делима Доментјана и Теодосија овде је сведена на основне потезе. Негде је то ослањање на старије изворе лако уочљиво. У сваком случају подаци у родословима и летописима о Радослављевој владавини засновани су на старијим наративним изворима и предању. Није на одмет овде поменути да кратка белешка о Радославу на почетку Житија краља Уроша у Даниловом зборнику не садржи вести о неком изузетном положају Радослава пре ступања на престо.⁹⁷

⁹⁵ Ново читање натписа око главе Стефана гласи: *ав Прво/венчани/ краљевсѣво/ земљ/ ди/окли/ѣиских* (лево); *Сѣфан син / свѣѣаго / Симео/на Нема/е зѣѣ цара г/реческаго / кир А/лексија* (десно). Види се према последња четири реда леве половине натписа да је реч о континуираном тексту, с чије леве стране није било припадајућих речи и слова. Ипак, Трифуновић, нав. дело, 99, предлаже следећу реконструкцију: *(Радосл)ав ѣрво(родни син и) венчани (на) краљевсѣво (всех) земљ диоклиѣиских*. Овако реконструисани натпис био би изразито асиметричан, јер допуне с леве стране не би заузимале подједнак простор, а последња три реда остала би да „висе“ поред празног простора с лева. Треба признати да ово читање делује врло примамљиво јер би представљало непосредну потврду краљевског положаја Радослава у Дукљи и дукљанско порекло венца на његовом милешевском портрету, али формални, па и садржински разлози против оваквог читања исувише су озбиљни да би се оно узело у обзир као основа за извођење закључака. Уп. такође Бурић, Српска династија, 18. За старо читање натписа види *Б. Бошковић*, Неколико натписа са зидова српских средњовековних цркава, Споменик СКА 87 (1938) 4–8.

⁹⁶ *Б. Тодић*, Репрезентативни портрети светог Саве у средњовековном сликарству, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 229, нап. 7, предлаже следеће читање: *(Ва Христѣа Бога благоверни) ѣрвовенчани краљ все(х) ра(шких) земљ (и) диоклиѣиских, Сѣфан син свѣѣаго Симео/на Немаѣе, зѣѣ цара греческаго кир Алексија*.

⁹⁷ *Архиепископ Данило и други*, Животи краљева и архиепископа српских, изд. *Б. Даничић*, Загреб 1866, 5.

Старији летописи своде опис краја владавине Стефана Првовенчаног на једну, али недвосмислену реченицу: *Остѡвѡѡјетѡ же краљевствѡ сину својему Радославу*.⁹⁸ Млађи, прави летописи приказују сукцесивно смрт Стефанову и крунисање Радослављево, или, једноставно, нову рубрику започињу Радослављевим доласком на престо.⁹⁹ У Габровском, Београдском првом и другом и Бранковићевом летопису читамо: *Ва леѡо 6732. (1223/1224) ѡреје краљевствѡ син жео Радослав и царствѡва 11 леѡа*.¹⁰⁰ У Врхобрезничком, Дорпатском, Рачанском и Руварчевом првом стоји: *Ва леѡо 6732 ѡрестѡви се Првовенчани краљ Сѡефан. Тожде леѡо окраљи се син жео Радослав и краљева леѡа 11*.¹⁰¹ Ковиљски летопис пак има нешто шире излагање, које се, без сумње, ослања на Теодосијево житије св. Саве.¹⁰²

Родослови углавном прескачу Радослава и Владислава и успостављају непосредну наследну везу између Стефана и Уроша I. Изузетак је Руварчев родослов, који има необично формулисан одељак посвећен Радославу: *И Радослав родив се бистѡ краљ, и бистѡ малѡуман и остѡвив краљевствѡ и ѡосѡриг се*.¹⁰³ Када се узме у обзир текст који претходи и онај који следи постаје очигледно да је реч о уобичајеној смени на престолу. Формулација *родив се бистѡ краљ* могла би се објаснити као покушај да се истакне Радослављево првородство као извор права на наслеђе.

Посебну групу вести о Радославу чине оне из дела патријарха српског Пајсеја. С претходно наведеном вешћу везују се управо због чињенице да је Пајсеј унео у своје Житије цара Уроша и један родослов који је по њему и понео име. У Пајсејевом родослову опис смене на престолу подсећа у основним цртама на одговарајући одељак у Доментијана.¹⁰⁴ У Служби св. Симону више пута се јавља мотив предаје државног скиптра од стране старог владара на самрти новом — *варучајетѡ скиѡетѡр државѡ својеје сину Радославу, сам же восѡрије иначески образ*.¹⁰⁵ Опис Стефанове смрти и предаја престола Радославу у синаксарском Житију св. Симона у основи се слажу с редоследом излагања код Теодосија.¹⁰⁶

*

Претходним излагањем настојао сам да релативизовањем вредности извора који се сматрају непобитним ослонцем за тврдњу о савладарском поло-

⁹⁸ Љ. Сѡјановић, Стари српски родослови и летописи, Ср. Карловци, 1927, 68–69, № 122; 101, № 143.

⁹⁹ У овом случају сукцесија се успоставља посредно хронолошки, јер је за претходног владара наведена година ступања на престо и дужина владавине.

¹⁰⁰ Исто, 171–172, № 392; 282, № 1072.

¹⁰¹ Исто, 174, № 406, 407; 182, № 453, 454.

¹⁰² Исто, 203, № 564, 565.

¹⁰³ Исто, 53, № 80.

¹⁰⁴ Т. Јовановић, Књижевно дело патријарха Пајсеја, Београд 2001, 293.

¹⁰⁵ Исто, 207–208, 210, 213, 214.

¹⁰⁶ Исто, 236.

жају краља Радослава покажем колико заправо ово гледиште почива на трошним основама. Сматрам да ниједан од анализираних извора не даје недвосмислену потврду о Радослављевом савладарству. Ако се и може говорити о његовом учешћу у власти, онда је оно остварено једино посредством положаја господара Дукље. С обзиром на чињеницу да су извори о проблему савладарства малобројни и подложни различитим тумачењима, као и сам појам уосталом, овај рад је намерно насловљен упитником. Његова сврха није у томе да понуди коначна и доследно супротна решења од оних која су углавном прихваћена у научним круговима, већ да подстакне на даљу научну расправу о овом осетљивом питању.

Djordje Bubalo

WERE KING STEFAN THE FIRST-CROWNED AND HIS SON RADOSLAV CO-RULERS?

The Serbian historiography considers the issue of the co-ruling of King Stefan the First-Crowned and his son Radoslav as the one finally resolved. The suggested solution on the co-rule of Stefan and Radoslav may be most succinctly expressed as following: as early as in the year of 1220, due to the frail health of Stefan the First-Crowned and Radoslav's marriage to Anne, the Epirus princess, Radoslav was crowned to be the king and positioned to co-rule with his father after the Byzantine model of governing. Nevertheless, this point of view has some loose ends. The notion of co-ruling and the very term of 'co-ruler' are quite freely used in the scholarly works. A general consensus on the precise meaning has not been reached yet. At the point where one author perceives a co-rule, the other categorically denies it. Basically, the approach equalising the heir to the throne and the co-ruler is wrong. Although the co-rulers in most cases were the throne heirs, they cannot be called the co-rulers because of the right to inherit the throne, but for the ruling attributes that formally established that right.

The conviction of the co-rule of King Stefan and his son Radoslav is founded on the interpretation of the facts coming from the following sources: entitling charters for the monastery of Žiča, produced by Stefan and Radoslav around 1220; some segments from St. Sava's biographies by Domentian and Theodosius describing the circumstances of Stefan's death-bed leaving the throne to Radoslav; the three acts of the town of Kotor from 1221 and 1227 dated by the rule of king Radoslav, the portraits of Stefan and Radoslav next to the entrance to the Church of the Ascension in the monastery of Žiča and in the nartex of the

Mileševa monastery church. In the first Žiča charter, Stefan calls Radoslav his heir, while in the second Žiča charter Stefan points out Radoslav as his first-born son blessed by him to be the king of the whole state. (**ИЕГОЖЕ И БЛАГОСЛОВИСМО БИТИ ЕМОУ КРАЛЮ ВЪСЕ СИНЕ ДРЪЖАВЕ**). Though differently in manner, Radoslav's hereditary right has been emphasised in both of these charters. In my opinion, the formulation of the second charter does not refer to the coronation of a co-ruler, but a ceremonious act of proclaiming the successor. That may have been one of the results of Radoslav's marrying Anne, the daughter of the Epirus ruler Theodore I Angelos in 1219/1220.

St. Sava's biography by Domentian tells us about Stefan's appointing Radoslav for his heir immediately before his death. That was followed by arch-bishop Sava's crowning him the king to be **СЪПРЪСТОЛЬНИКЪ УТЬЧЬСТВА СВОЕГО**. The expression **СЪПРЪСТОЛЬНИКЪ** was supposed to be the proof of Radoslav being his father's co-ruler. However, Domentian uses the term **СЪПРЪСТОЛЬНИКЪ УТЬЧЬСТВА СВОЕГО** in the metaphysical sense to cast the stress on the Nemanjić dynastic permanent right to the Serbian throne, not to describe the relations in the real time. The Nemanjić hereditary authority was regarded equal to the throne, so every ruler stepping onto it, according to Domentian, shares the same throne with his predecessors and the future rulers from the same family. Domentian calls both Stefan the First-Crowned and Vladislav, Radoslav's brother **СЪПРЪСТОЛЬНИКЪ УТЬЧЬСТВА СВОЕГО**, and the two of them have been firmly confirmed not to be their fathers' co-rulers. Besides, Domentian speaks of Radoslav as of **СЪПРЪСТОЛЬНИКЪ** at the moments immediately preceding Stefan's death, thus not even for the chronological reasons can this fact be used as an evidence for the co-rule of Stefan and Radoslav. Theodosius similarly depicts the shift on the throne using the word **СЪПРЪСТОЛЬНИКЪ** in the same context.

The two acts of the town of Kotor from 1221 and the one from 1227 were dated *sub tempore domini regis Radoslavi*. The mentioning of king Radoslav at the time when his father was the Serbian king was considered a valid proof of Radoslav's co-rule with his father with the title of a king. Anyway, this is not about the mere mentioning of king Radoslav in some document, but about the official Kotor town documents being dated after the rule of king Radoslav as the master of Kotor (*dominus rex*). The Kotor town resolutions were dated in the same fashion at the time when Stefan Nemanja's son Vukan had the rule over Duklja while his father and afterwards his brother held the Serbian throne. Therefore, the mentioning of king Radoslav as the master of Kotor means that he got Duklja to rule probably as an heir to the throne and, like Vukan, he took over the old royal title of Duklja.

To the left and to the right from the entrance to the Žiča monastery Church of the Ascension, the portraits of King Stefan the First-Crowned and king Radoslav were painted. The portraits were believed to have been made at the time of Stefan and Radoslav's producing the charter to the monastery of Žiča (circa 1220), so Radoslav's royal title in the inscription next to the portrait was taken as evidence that he had already been appointed as his father's co-ruler and the king.

Nonetheless, the Žiča exonartex with the tower was built most likely during the rule of king Radoslav (circa 1229–1234); hence the portrait itself could have been painted only then implying that the title in the inscription next to the character of Radoslav might have referred to his independent status as a ruler. In addition to this, there is an iconographic motif after which, when the son is to carry on the father's building project, the younger, i.e. the other founder is always portrayed on the left side of the entrance, just like in the case of Žiča.

A donors' composition, including the portraits of Stefan the First-Crowned and Radoslav, was painted in the Mileševa church nartex during the twenties of the 13th century. Both Stefan and Radoslav bear the wreaths on their heads and Stefan holds a scepter in his left hand. The wreath on Radoslav's head is regarded as a symbol of his keeping the position of a co-ruler. Still, without the support of the written sources, for which this article has showed that they do not prove Radoslav's co-rule, the portraits in Mileševa do not have an independent source value. We do not have at our disposal a representative sample from an earlier period or the one contemporary with the Mileševa fresco paintings to serve as the basis for establishing the iconographic patterns of presenting the co-ruling position. Certain examples of the later paintings (Sopoćani, Bogorodica Ljeviška) indicate that the images of the heirs with the ruling signs do not mean that their actual coronation and raising to the rank of a co-ruler had already taken place. Not even the portraits of the younger king Uroš, i.e. king Uroš at the time of Dušan's imperial rule mark the co-ruler, but the heir to the throne. Since painting is the ultimate expression of the monarchic ideology, the painters of the donors' compositions, similarly to the biographers, have no need to convey every particularity from the real life. Instead of that, they primarily use symbols. Therefore, the crown on the head of the ruler's son doesn't necessarily have to imply him being crowned and set to be a co-ruler. The wreath on Radoslav's head only symbolised his position of the throne heir.

From my point of view, no source analysed here provides an unequivocal confirmation of Radoslav's co-rule. If his participation in the governing may be spoken of, it has been achieved only over the position of the king of Duklja. Considering the fact that the sources of the co-ruling matter are scarce and subject to various interpretations, this piece of work has been intentionally titled with a question mark. Its purpose is not to offer the final and consistently opposite solutions from those generally accepted by scholars, but to provoke a further scientific dispute on this sensitive issue.